

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ (7)

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

Β' ΕΥΡΥΤΑΝΙΚΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Καρπενήσι 22-24 Μαΐου 1992

ΙΣΤΟΡΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ
ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ

Αθήνα 1994

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΕΥΘ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ

Αναπλ. Καθηγητής Φιλ/κής Σχολής Παν/μίου Αθηνών



Γεννήθηκε στην Καστανιά - Προυσού Ευρυτανίας το 1937. Εγκύκλια γράμματα έμαθε στο χωριό του και στο Αγρίνιο. Αριστούχος αποφοίτησε από το Ζ' Γυμνάσιο Αρένων Αθηνών εισήχθη πρώτος στη Φιλοσοφική και Θεολογική Σχολή του Παν/μίου Αθηνών. Το 1962 έλαβε πτυχίο από τη Φιλ/κή Σχολή Αθηνών και για διετία εφοίτησε και στη Νομική Σχολή Αθηνών. Ως φιλόλογος υπηρέτησε σε Σχολεία Μ.Ε. της Ευρυτανίας, Ευβοίας και Αττικής. Το 1968 πήγε στη Χαϊδελβέργη ως υπότροφος του ΙΚΥ για τριετείς μεταπτυχιακές σπουδές, αναγορευθείς διδάκτωρ με βαθμό MAGNA CUM LAUDE το 1972.

Το 1973 διορίστηκε επιμελητής της Λατινικής Φιλολογίας στο Παν/μιο Αθηνών, υφηγητής το 1977 και Καθηγητής το 1982.

Είναι μέλος του Δ.Σ. της Επιτροπής Ενημερώσεως για τα Εθνικά Θέματα, του Σωματείου "Ελληνικοί Χοροί Δώρας Στράτου", Αντιπρόεδρος του Δ.Σ. της Εταιρείας Ευρυτάνων Επιστημόνων, με ευρεία επιστημονική και κοινωνική δράση.

Έχει συμμετάσχει σε περισσότερα από 40 επιστημονικά συνέδρια του εσωτερικού και του εξωτερικού, ομιλεί δε και γράφει στη Λατινική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική και Ιταλική γλώσσα.

Έχει δημοσιεύσει σε ελληνικά και ξένα περιοδικά πολλές επιστημονικές μελέτες, άρθρα και βιβλία, πολλά από τα οποία έχουν μεταφρασθεί και σε ξένες γλώσσες. Το 1991 βραβεύθηκε για το έργο του από το Διεθνές Κέντρο Τέχνης και Πολιτισμού της Ρώμης και το 1993 από την Ακαδημία Γραμμάτων και Επιστημών της Λιγουρίας (Γένουας).

Πρωτότυπα και μοναδικά στο είδος τους θεωρούνται τα δύο τελευταία βιβλία του, τα οποία περιέχουν ανά 100 σύγχρονα λατινικά ποιήματά του, ποικίλου περιχομένου, τα οποία αναφέρονται σε εθνικά μας θέματα και σε προβλήματα, που απασχολούν τις σύγχρονες κοινωνίες κα τη σημερινή ανθρωπότητα.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΕΥΘ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑ
Αναπλ. Καθηγητού Πανεπιστημίου Αθηνών

ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑ. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΩΣ ΤΗΣ.

Η Ευρυτανία, η οποία βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο και στη σπονδυλική στήλη του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου, αποτελεί πανάρχαια ελληνική χώρα, που κατοικήθηκε τουλάχιστο από τη νεολιθική εποχή, όπως δείχνουν τα μέχρι σήμερα γνωστά και επιφανειακά κατά το πλείστον ευρήματα. Διότι από ανασκαφικής απόψεως παρατηρείται το अपαράδεκτο φαινόμενο η περιοχή αυτή να είναι, στα τέλη του 20ου αιώνας, σχεδόν *terra incognita*.

Το όνομα της Ευρυτανίας συνδέεται ετυμολογικά μάλλον με τα άφθονα καλά νερά. Παράγεται δηλαδή από το επίθετο *εύρυτος* (επίρρημα *εὖ* και επίθετο *ρύτος*: ρευστός, ρέω) και σημαίνει τήν *εὐρυτον*¹, την καλλίρροη χώρα, τήν περιοχή με τα ωραία τρεχούμενα νερά, όπως έγραφε στις αρχές του αιώνας μας ο Otto Gruppe και έχομε αναλύσει σε προηγούμενες μελέτες μας², συνδέεται δε και με ομώνυμο γενάρχη και ήρωα (*Εὐρυτος*), τον οποίο μνημονεύει ήδη ο Όμηρος³ και αναφέρουν ρητώς ο Αριστοτέλης και ο Νικάνδρος: *Ἀριστοτέλης φησὶν ἐν Ἰθακησίων Πολιτείᾳ Εὐρυτᾶνας ἔθνος εἶναι τῆς Αἰτωλίας ὀνομασθέν ἀπὸ Εὐρύτου, παρ' οἷς εἶναι μαντεῖον Ὀδυσσεώς. Τό δ' αὐτό καὶ Νίκανδρος ἐν Αἰτωλικοῖς*⁴. Άλλες πιθανές ετυμολογίες των ονομάτων *Εὐρυτος* - *Εὐρυτανία* είναι από το επίθετο *εὐρύς* και το ρήμα *τανύω* (τείνω, τεντώνω) ή *εὐρύς* και *τόξον*. Στην περίπτωση αυτή με τις λέξεις *Εὐρυτος* και *Εὐρυτάν* υποδηλούται εκείνος που μπορεί να τεντώνει πολύ το τόξο του και να πετυχαίνει μακρινούς στόχους, δηλαδή ο εκηβόλος, ο εύστοχος ή *εὐρύτοξος*, όπως ερμήνευε το όνομα *Εὐρυτος*, ο μεγάλος Γερμανός φιλόλογος Wilamowitz⁵. Άλλοι επρότειναν παραλλαγές των ετυμολογιών αυτών ή άλλες λιγώτερο πιθανές κατά τη γνώμη μας ερμηνείες των ονομάτων *Εὐρυτος* και *Εὐρυτανία*⁶.

Αλλά δεν είναι μόνο το όνομα ή η παλαιότερη ιστορία της Ευρυτανίας, που χάνονται στα βάθη της προϊστορίας και καλύπτονται συχνά από την αχλύ του μύθου. Αβεβαιότητα και σύγχυση, λόγω ελλείψεως πηγών, σαφών μαρτυριών και αρχαιολογικών ευρημάτων επικρατεί μεταξύ των ερευ-

νητών και για την έκταση και τα όρια της Ευρυτανίας όχι μόνο κατά τη μυθική εποχή, αλλά και κατά τους ιστορικούς χρόνους, όταν, ιδίως, από τον πέμπτο και τέταρτο αιώνα π.Χ. και εξής, το αιτωλικό φύλο των Ευρυτάνων εμφανίζεται ζωηρό στο ιστορικό προσκήνιο. Στη διαλεύκανση του προβλήματος αυτού φιλοδοξεί να συμβάλλει η παρούσα ανακοίνωση.

Εκ προοιμίου οφείλομε να ξεκαθαρίσωμε ένα πράγμα, που μπορεί μεν να είναι τόσο απλό όσο και το θρυλούμενο στήσιμο όρθιου του βρασμένου αβγού από τον Κολόμβο, εξακολουθεί όμως να ταλανίζει ερευνητές ακόμη και σε πολύ πρόσφατες εργασίες τους: Άλλο πράγμα είναι η σημερινή Ευρυτανία και άλλο η αρχαία Ευρυτανία και διαφορετικά ήταν τα όρια της περιοχής, η οποία κατά την αρχαιότητα ονομαζόταν “Ευρυτανία” και εντός της οποίας ζούσαν οι αρχαίοι “Ευρυτάνες”. Η περιοχή του σημερινού νομού Ευρυτανίας δεν συμπίπτει με την περιοχή, η οποία ονομαζόταν “Ευρυτανία” κατά την αρχαιότητα. Ταυτόχρονα όμως πρέπει να καταστεί σαφές ότι, όταν κάνουμε λόγο σήμερα για την ιστορία και τον πολιτισμό της Ευρυτανίας, γενικώς εννοούμε την ιστορία και τον πολιτισμό των ανθρώπων, δηλαδή των φύλων και των λαών που έζησαν και έδρασαν μέσα στο γεωγραφικό χώρο της σημερινής Ευρυτανίας, αδιακρίτως ονομασίας ή φυλής και δεν περιοριζόμαστε μόνο στην ιστορία των αρχαίων “Ευρυτάνων”. Άλλωστε φαίνεται ότι ποτέ και σε καμιά ιστορική περίοδο τα όρια και ο διαχωρισμός μεταξύ των συγγενικών ελληνικών φύλων, που συναντώνται και δρουν στο χώρο της σημερινής Ευρυτανίας, δεν είναι απολύτως σαφή, ώστε να μπορούν να ξεχωρίσουν όπως το σιτάρι απ’ το καλαμπόκι ή το λάδι απ’ το νερό, για να χρησιμοποιήσουμε σημερινές εκφράσεις του ευρυτανικού λαού. Παρά ταύτα πολλοί διαπράττουν αυτό το κεφαλαιώδες σφάλμα, όταν μιλώντας για την ιστορία και τον πολιτισμό της Ευρυτανίας γενικά, αφήνουν έξω τα τμήματα των άλλων φύλων (πλην των καθαυτό Ευρυτάνων), που έζησαν και δημιούργησαν μέσα στο γεωγραφικό χώρο της σημερινής Ευρυτανίας. Και είναι περίπου το ίδιο να μιλάμε για την ιστορία και τον πολιτισμό της Αττικής και να αφήνουμε έξω τη Μεγαρίδα ή την Αίγινα με το σκεπτικό ότι οι κάτοικοί τους δεν ήταν Ίωνες ή δεν λέγονταν κατά την αρχαιότητα Αθηναίοι.

Ας αρχίσουμε από την αρχαία Ευρυτανία και τους καθαυτό Ευρυτάνες. Οι Ευρυτάνες, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Θουκυδίδη, αποτελούσαν κατά το δεύτερο ήμισυ του πέμπτου αιώνα π.Χ., συγκεκριμένα το 426 π.Χ., το “μέγιστον μέρος ... τῇ Αἰτωλῶν”⁷, δηλαδή το πολυπληθέστερο και ισχυρότερο από τα αιτωλικά φύλα. Η χώρα τους, η Ευρυτανία, σύμφωνα με μια επιστημονική άποψη για την οποία διατηρούμε κάποιες επιφυλάξεις, ανήκε στην λεγομένη *επίκτητον Αιτωλίαν*, δηλαδή στις περιοχές που κατέκτησαν και επεκτάθηκαν δευτερογενώς οι Αιτωλοί. Η *επίκτητος* Αιτωλία εκτεινόταν περίπου μεταξύ Παναιτωλικού, Δάφνου (Μόρνου), Οίτης, Τυμφρηστού⁸ και Αγράφων, χωρίς να είναι απολύτως σαφή τα όριά της,

και περιελάμβανε κυρίως τους Βωμιείς, Οφιονείς ή Οφιεείς, Αποδωτούς, το μεγαλύτερο μέρος των Ευρυτάνων, Αγραίους και Απεραντούς. Μάλιστα, κατά την εποχή της ακμής τους, οι Αιτωλοί επεκτάθηκαν ακόμη περισσότερο και προσάρτησαν και τις περιοχές των Αινιάτων και Δολόπων, περίπου μετά το 279 π.Χ. κατά τον Niese⁹. Κατά τον Στράβωνα η επίκτητος Αιτωλία επεκτεινόταν ακόμη παραπέρα και περιελάμβανε και τη Ναύπακτο, το Ευπάλιον, και έφθανε μέχρι τη Λοκρίδα και την Οίτη στα ανατολικά και μέχρι τη χώρα των Αθαμάνων στα βόρεια: περιελάμβανε δηλαδή και τους Δόλοπες ή τουλάχιστο μεγάλο μέρος αυτών. *Ἐπίκτητον δέ τήν τοῖς Λοκροῖς συνάπτουσαν, ὡς ἐπὶ Ναύπακτόν τε καὶ Εὐπάλιον, τραχυτέραν τε οὖσαν καὶ λυπροτέραν, μέχρι τῆς Οἰταίας καὶ τῆς Ἀθαμάνων*¹⁰. Ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει παρακάτω: *“Ὁ δ’ Εὐηνος ποταμός ἄρχεται μὲν ἐκ Βωμιέων τῶν ἐν Ὀφιεῦσιν Αἰτωλικῶ ἔθνει (καθάπερ καὶ οἱ Εὐρυτάνες καὶ Ἀγραῖοι καὶ Κουρήτες καὶ ἄλλοι)”*¹¹.

Τα όρια όμως της αρχαίας Ευρυτανίας, όπως και άλλων αιτωλικών περιοχών, δεν είναι σαφή και δύσκολα μπορούν να προσδιορισθούν επακριβώς. Κατά τους Philippson-Kirsten η περιοχή των Ευρυτάνων φαίνεται ότι εκτεινόταν μεταξύ Παναιτωλικού, Οξυάς, Τυμφρηστού και Αχελώου, χωρίς όμως να μπορούν να ορισθούν ακριβώς τα βόρεια και δυτικά σύνορά της, όπου κατοικούσαν Δόλοπες, Απεραντοί¹² και Αγραίοι. Αλλά θα προσθέσωμε ότι ούτε τα νοτιοδυτικά και νότια σύνορα των Ευρυτάνων, προς τις περιοχές δηλαδή όπου ζούσαν οι κυρίως Αιτωλοί και οι Θεστιεῖς και Βωμιείς, ήταν απολύτως σαφή. Πολλοί μάλιστα, όπως οι Leake, Forbiger, Woodhouse, Στεργιόπουλος κ. ά. επεκτείνουν τα νότια όρια της αρχαίας Ευρυτανίας μέχρι τη λίμνη Τριχωνίδα και τον Αράκυνθο¹³ (πιθανότατα πρόκειται για άλλο ομώνυμο όρος, ίσως τα μετέπειτα “Αραποκέφαλα”, και όχι το βορειώς του Μεσολογγίου όρος), οπότε αυτή περιελάμβανε τόσο την αρχαία μυθική πρωτεύουσα του Ευρύτου και της Ευρυτανίας την Οιχαλία, την οποία μνημονεύει ρητώς ο Στράβων¹⁴, και η θέση της οποίας πιθανώς ήταν κοντά στο σημερινό Καρπενήσι¹⁵, όσο και την ιστορική πρωτεύουσα και το κέντρο των Αιτωλών, που ήταν το *Θέρμον* ή ο *Θέρμος*.

Σύμφωνα με την τελευταία αυτή επιστημονική άποψη οι Ευρυτάνες αποτελούσαν τον κύριο κορμό της αιτωλικής δυνάμεως και ήλεγχαν απολύτως τους στρατηγικούς δρόμους μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Ελλάδος¹⁶. Εφ’ όσον δε αληθεύει η γνώμη αυτή, τότε ίσως πρέπει να αναθεωρηθεί η άποψη ότι η αρχαία Ευρυτανία ανήκε στην *επίκτητον Αιτωλίαν*.

Η τάξη, με την οποία αναφέρει τα διάφορα φύλα και τις περιοχές τους ο Θουκυδίδης στο δεύτερο βιβλίο του¹⁷, επιτρέπει την τοποθέτηση των Ευρυτάνων ανατολικά του Καμπύλου ποταμού (μετέπειτα Ταυρωπού ή Μέγδοβα) και γύρω περίπου από τους σημερινούς ποταμούς Καρπενησιώτη και Κρικελλοπόταμο, όπως δέχονται πολλοί έγκυροι ερευνητές (Bursian, Philippson κ.ά.)

Τα νότια και ανατολικά όρια της αρχαίας Ευρυτανίας, όπως υποστηρίζουν στο σχετικό βιβλίο τους (εκδοθέν το 1958) οι Philippson και Kirsten, έφθαναν ως το Παναιτωλικό και την Οξυά, ενώ τα βόρεια και δυτικά σύνορά της, προς τις περιοχές όπου κατοικούσαν Δόλοπες, Απεραντοί και Αγραίοι, δεν είναι σαφή¹⁸. Την ίδια εικόνα αποκομίζουμε και από το πρόσφατο βιβλίο του Hammond (Οξφόρδη 1989) για το Μεκεδονικό κράτος και την ιστορία του¹⁹. Εκεί, στον προτασόμενο και επαναλαμβανόμενο εν τέλει του βιβλίου χάρτη, και στο χώρο της σημερινής Ευρυτανίας τα φύλα των αρχαίων Ευρυτάνων, Απεραντίων ή Απεραντών, Αγράφων και Δολόπων, σημαντικώτατο μέρος των οποίων κατοικούσε μέσα στο σημερινό ευρυτανικό χώρο, φαίνονται να τοποθετούνται στις περιοχές περίπου των ομώνυμων δήμων, στους οποίους για λόγους ιστορικούς χωρίστηκε κατά τη διοικητική διαίρεσή της η νεώτερη Ευρυτανία²⁰.

Δεν θα εξετάσωμε εδώ το πρόβλημα της καταγωγής των κατοίκων και της εκτάσεως των περιοχών, όπου ζούσαν τα συγγενικά αυτά ελληνικά φύλα (Ευρυτάνες, Απεραντοί ή Απεράντιοι, Αγραίοι ή Αγραείς, Δόλοπες). Διότι αφ' ενός δεν επαρκεί ο χρόνος και αφ' ετέρου τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι ακόμη λίγα και χρειάζεται ευρεία έρευνα, η οποία μπορεί να γίνει ασφαλέστερα μετά την αρχαιολογική διερεύνηση του χώρου, ο οποίος έχει μείνει επί ενάμισυ περίπου αιώνα ελεύθερου ελληνικού βίου κυριολεκτικώς στα άγραφα των προγραμματιζομένων ανασκαφών. Είναι όμως βέβαιο ότι τα όριά τους, ιδίως των Αγραίων και των Δολόπων, εκτείνονταν πολύ πέρα από τα σύνορα της σημερινής Ευρυτανίας. Μολονότι δε διατυπώθηκαν και αντικρουόμενες απόψεις, ιδίως όσον αφορά τους Αγραίους, εν τούτοις είναι μάλλον βέβαιο ότι σημαντικά τμήματα αυτών έζησαν εντός της σημερινής Ευρυτανίας και αποτελούν παράγοντες και συνιστώσες της ιστορικοπολιτισμικής φυσιογνωμίας της.

Βεβαίως οι Ευρυτάνες ανήκαν αναμφισβήτητα στους Αιτωλούς και αποτελούσαν ένα από τα ισχυρότατα αιτωλικά φύλα²¹, όπως αναφέραμε ήδη. Αλλά και τα άλλα αρχαία φύλα, που δρούσαν στο σημερινό ευρυτανικό χώρο, ανήκαν, τουλάχιστον από κάποια εποχή και πέρα, στους Αιτωλούς, μολονότι οι απόψεις των αρχαίων συγγραφέων δίστανται²² και ενίοτε φαίνεται να αμφισβητούν ακόμη και την ελληνικότητα, μερικών τουλάχιστο, από τα φύλα αυτά.

Κατά τον Πολύβιο π.χ. ο Φίλιππος Ε' της Μεκεδονίας το 197 π.Χ., όταν οι Αιτωλοί, όπως και οι Ρωμαίοι, απαιτούσαν να εκκενώσει την Ελλάδα, απάντησε με τα εξής λόγια: *ποιίας δέ κελεύετέ με' φησίν ἐκχωρεῖν Ἑλλάδος καὶ πῶς ἀφορίζετε ταύτην; αὐτῶν γάρ Αἰτωλῶν οὐκ εἰσὶν Ἕλληνες οἱ πλείους· τό γάρ τῶν Ἀγραῶν ἔθνος καί τό τῶν Ἀποδωτῶν, ἐτι δέ τῶν Ἀμφιλόχων, οὐκ ἔστιν Ἑλλάς*²³. Τα ίδια σχεδόν διαβάζουμε στον Τίτο Λίβιο: *Indignari inde coepit, Aetolos tamquam Romanos decedi Graecia iubere, qui, quibus finibus Graecia sit, dicere non possent; ipsius enim Aetoliae*

*Agraeos Apodotosque et Amphilochos, quae permagna eorum pars sit, Graeciam non esse*²⁴.

Έχουμε εξηγήσει σε προγενέστερη μελέτη μας²⁵ ότι οι μαρτυρίες αυτές, αν ληφθούν κατά γράμμα οδηγούν σε σφάλματα και παρερμηνείες, οι οποίες συχνά είναι εκούσιες για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας. Αλλά η αμερόληπτη επιστημονική έρευνα αποδεικνύει ότι οι όροι *Ελλάς* και *Έλληνες* είχαν κατά την αρχαιότητα και τους μετέπειτα χρόνους τρεις σημασίες:

Πρώτον τη στενότερη σημασία, που υποδήλωνε πρωτίστως τη γνωστή περιοχή της Φθιώτιδος και τους κατοίκους της, όπως αναφέρουν ήδη ο Όμηρος²⁶ και ο Θουκυδίδης²⁷. Η άποψη που διατυπώνεται στα αμφισβητούμενα Μετεωρολογικά του Αριστοτέλους, ότι αρχικά *Ελλάς* και *Έλληνες* ονομάζονταν η χώρα και οι κάτοικοι γύρω από τη Δωδώνη και τον Αχελώο²⁸ δεν φαίνεται να είχε κατά τους ιστορικούς χρόνους τη διάδοση και τη δημοτικότητα της Ελλάδος της Φθίας, την οποία τόσο διαφήμισαν τα ομηρικά έπη.

Δεύτερον, μια ευρύτερη σημασία, που εδήλωνε την κυρίως Ελλάδα, όπως στα προαναφερθέντα χωρία του Πολυβίου και του Τίτου Λιβίου. Οι όροι *Ελλάς* και *Έλλην* ήταν περίπου αντίστοιχα με τους νεώτερους όρους *Στερεά Ελλάς*²⁹ και *Στερεολλαδίτης*.

Τρίτον, οι όροι έχουν την ευρύτερη σημασία, που περιλαμβάνει όλο το χώρο και τα φύλα που μιλούσαν συγγενικές μεταξύ τους ελληνικές διαλέκτους (Αχαιοί, Ίωνες, Δωριείς, Αιολικοί, Θεσσαλούς, Ηπειρώτες, Μακεδόνες, Θράκες, Σικελούς κ.λπ.), που αναφέρονται ήδη από τον Όμηρο και τον Ησίοδο και ως *Πανέλληνες*³⁰.

Με αυτή την οπωσδήποτε ευρύτερη σημασία, ανάλογη περίπου εκείνης της σημερινής εκφράσεως «ελλαδικός χώρος» χρησιμοποιεί τον όρο *Graecia* (Ελλάς) και ο Κικέρων, ο οποίος το 55 π.Χ. στο λόγο του κατά του Πείσωνος αναφέρει ότι η Αιτωλία (άρα και η Ευρυτανία) βρίσκεται μακριά από βαρβαρικά έθνη και στο μέσον περίπου της Ελλάδος: *Aetoliam quae procul a barbaris disiuncta gentibus, in sinu pacis posita, medio fere Graeciae gremio continetur*³¹.

Συνεπώς οι αντικρουόμενες αρχαίες μαρτυρίες, ότι δηλαδή φύλα που ζούσαν και στο χώρο της σημερινής Ευρυτανίας δεν ανήκαν στους Αιτωλούς ή στην Ελλάδα εξηγούνται εκ του ότι άλλοτε μεν αναφέρονται στην πολιτική κατάσταση των περιοχών, οι οποίες αποτελούσαν το μήλο της έριδος μεταξύ Αιτωλών και Μακεδόνων και συχνά περνούσαν από τα χέρια του ενός στην εξουσία του άλλου, άλλοτε δε αφορούν την φυλετική καταγωγή και συγγένεια των πληθυσμιακών αυτών μονάδων.

Ήδη κατά το προαναφερθέν χωρίο του Τίτου Λιβίου οι Αγραιίοι, αφού δεν ανήκουν στην Ελλάδα, πολλώ μάλλον δεν ανήκουν στην Αιτωλία. Αλλού ο ίδιος Ρωμαίος συγγραφέας αναφέρει ότι οι Δόλοπες ουδέποτε ανή-

καν στους Αιτωλούς, ανήκαν στο Φίλιππο Ε΄ της Μακεδονίας. *Dolopes numquam Aetolorum fuerunt, Philippi erant*³². Αντιθέτως ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος αναφέρει ρητώς ως αιτωλικούς λαούς όχι μόνο τους Δόλοπες, αλλά και τους Αθαμάνες και τους Αινειείς ή Αινιάνες, τους Περραιβούς και άλλους: *Aetolorum populi Athamanes, Tymphaei, Ephryi, Aenienses, Perrhaebi, Dolopes, Máracēs, Atraces*³³. Ο Στράβων κατατάσσει ρητώς τους Αγραίους στους Αιτωλούς, όπως και τους Οφειείς, τους Ευρυτάνες και πολλούς άλλους: *εἶναι τε φύλόν τι Αἰτωλικόν τοῦτο (sc. οι Κουρήτες), ὡς Ὀφειεῖς καὶ Ἀγραῖους καὶ Εὐρυτάνας καὶ ἄλλα πλείω*³⁴.

Οι Αγραίοι, οι οποίοι κατά τον πέμπτο αιώνα π.Χ. αποτελούσαν ανεξάρτητο Βασίλειο, υπό τον βασιλέα Σαλύνδιο και διατήρησαν την ανεξαρτησία τους μέχρι τη μάχη της Χαιρωνείας το 338 π.Χ., αργότερα δε απετέλεσαν μέρος της Αιτωλικής Συμπολιτείας, είχαν ως κέντρο τους κατά τους Philippson - Kirsten τον μέσο ρουν του Αχελώου, κοντά περίπου στη συμβολή του με τους παραποτάμους του Καμπύλου (Ταυρωπό, Μέγδοβα) και Αγραφιώτη, οπότε στη σημερινή Ευρυτανία κατά την αρχαιότητα κατοικούσαν Αγραίοι στην περιοχή δυτικά της γραμμής Ψηλόβραχος - Φιδάκια - Στένωμα - Δάφνη³⁵. Ο Hammond φαίνεται να τοποθετεί τους Αγραίους περισσότερο προς τη δεξιά όχθη του Αχελώου³⁶.

Το όνομα της χώρας του φύλου αυτού *Αγραῖς* ή *Αγραία* θεωρείται ότι παράγεται μάλλον από τη λέξη *άγρα* (= κυνήγι) παρά από το επίθετο *άγριος* (= αγροτικός, των αγρών, αλλά και όχι ήμερος). Είναι δε ίσως περιέργη σύμπτωση ότι τμήμα των εδαφών και των ορέων τους, τα *Άγραφα*, μόνο κατά τον τονισμό και ένα γράμμα διαφέρουν από το να ελέγονταν *Αγραία*. Αλλά η ερμηνεία του ονόματος, η οποία σχετίζεται με άρνηση συμμετοχής στην εικονομαχία και με φορολογικές ελαφρύνσεις και αυτονομία της περιοχής κατά τη βυζαντινή (ίσως και κατά τη ρωμαϊκή) περίοδο και την τουρκοκρατία φαίνεται ότι επικράτησαν³⁷.

Οι Απεραντοί ή Απεράντιοι θεωρούνται ότι ήταν εγκατεστημένοι γύρω από τη Ζελενίτσα και τα Λεπιανά, οι δε Philippson - Kirsten εκφράζουν αμφιβολία αν ήταν ανεξάρτητο φύλο ή ήταν υποτελείς στους Αγραίους³⁸. Ο Bursian τοποθετεί την Απεραντία και τους Απεραντούς στα βόρεια και ανατολικά της Αγραίας, στην κοιλάδα περίπου του Καμπύλου και σε γειτνίαση με τους Αμφιλόχους και τους Δόλοπες. Πρωτεύουσά τους ήταν η Απεραντεία ή Περαντία³⁹. Ομοίως τοποθετεί τους Απεραντούς ο Hammond⁴⁰.

Η χώρα των Δολόπων άρχισε κατά τον Hammond από την κορυφή της άνω κοιλάδος του Σπερχειού⁴¹ και τον Τυμφρηστό και κατελάμβανε σημαντικό μέρος της Θεσσαλίας μέχρι της Ηπείρου, χωρίς να είναι βέβαια τα προς δυσμάς ιδίως όριά της. Αντίθετα ο ίδιος μελετητής στον Άτλαντα του Ελληνικού και Ρωμαϊκού κόσμου κατά την αρχαιότητα φαίνεται να τοποθετεί τους Δόλοπες περισσότερο μέσα στο χώρο της σημερινής Ευρυτανίας⁴². Πάντως δεν φαίνεται να απέχει πολύ της πραγματικότητας,

αν πούμε ότι οι Δόλοπες κατελάμβαναν σημαντικό μέρος της σημερινής βόρειας και ανατολικής Ευρυτανίας, περίπου το ένα τρίτο του σημερινού νομού.

Οι Απεραντοί ή Απεράντιοι, μαζί με τμήμα των Αγραίων, που ζούσε στο χώρο της σημερινής Ευρυτανίας, κατελάμβαναν άλλο ένα τρίτο περίπου του νομού. Το υπόλοιπο τρίτο κατελάμβαναν οι Ευρυτάγες, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι νοτίως του Ταυρωπού και του Τυμφρηστού, αλλά επεκτείνονταν σημαντικά προς τα νότια και νοτιο-ανατολικά και σε περιοχές οι οποίες δεν ανήκουν σήμερα στον ευρυτανικό χώρο. Σύμφωνα με πολλούς ερευνητές τα όρια των Ευρυτάνων έφταναν μέχρι τη λίμνη Τριχωνίδα, τον ποταμό Δάφνο (Μόρνο) και την Οξυά και τα Βαρδούσια.

Κατόπιν των όσων εξετέθησαν ανωτέρω συνάγονται τα εξής συμπεράσματα:

Πρώτον, άλλα είναι τα όρια της αρχαίας και άλλα της σημερινής Ευρυτανίας.

Δεύτερον, σημαντικό τμήμα των αρχαίων Ευρυτάνων ζούσε εκτός του σημερινού νομού. Επομένως η αρχαία ιστορία, οι ανασκαφές και οι έρευνες εν γένει του πολιτισμού στις περιοχές αυτές, ιδίως της Τριχωνίδος και της Ναυπακτίας, αφορούν και την ιστορία και τον πολιτισμό της Ευρυτανίας και όχι μόνο της Αιτωλίας και των ομόρων περιοχών.

Τρίτον, μέσα στα όρια του σημερινού νομού της Ευρυτανίας ζούσαν κατά την αρχαιότητα σημαντικώτατο τμήμα των Δολόπων, οι Απεράντιοι ή Απεραντοί εν τω συνόλω τους και τμήμα των Αγραίων. Συνεπώς η ιστορία και ο πολιτισμός των φύλων αυτών αφορούν τη σημερινή Ευρυτανία και αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ιστορίας και του πολιτισμού της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σημειώνωμε ότι *Εύρυτος* (= καλλίρροος) είναι μια άλλη ονομασία του ποταμού Μαιάνδρου της Μικράς Ασίας, κατά δε το σχετικό μύθο ο Μίλητος, ο οικιστής της Μιλήτου, είναι γιος του ποταμίου θεού, που κρυβόταν πίσω απ' τον ποταμό αυτό (βλ. *Εκδοτικής Αθηνών*, Ελληνική μυθολογία, τόμος 3, Οι ήρωες, Τοπικές παραδόσεις, Αθήναι 1986, σ. 286).
2. *O. Gruppe, Griechische Mythologie and Religionsgeschichte, München 1906, σ. 474· Δημητρίου Ευθ. Κουτρούμπα, I. (= Ιστοριοπολιτισμική - πνευματική παράδοση και μελλοντικές προοπτικές της Ευρυτανίας εις: Εταιρεία Ευρυτάνων Επιστημόνων, "Η Ευρυτανία σήμερα - Προοπτικές για το αύριο", Αθήναι 1987, σ. 70-71). Του ιδίου II (= Ευρυτανία και Λατίνοι συγγραφείς, Ε.Ε.Ε.Ε (= Επετηρίδα Εταιρείας Ευρυτάνων Επιστημόνων), τομ. 1 (1990-1991), σ. 82. Ίσως μάλιστα το επίθετο *Εύρυτος* σχετίζεται και με τον ποταμό Αχελώο, ο οποίος με τους παραποτάμους του διασχίζει την Ευρυτανία.*
3. Βλ. *Ιλιάδος* Β 596 και 730, *Οδυσσεΐας* θ 224-226 και φ 31-33.
4. *Αριστ. Απόσπ. 1554. 11b* (από σχόλιο του Τζέτζη στο στίχο 799 του Λυκόφρονος).

5. Βλ. *O. Gruppe*, ο. π.· *Pauly - Wissowa*, R. E., τόμ. 6, στ. 1359-1362 (s.v. Εύρυτος) και *Δημητρίου Ευθ. Κουτρούμπα*, I ο.π., σ. 73 και II, ο. π. σ. 83.
6. Βλ. *W. H. Roscher*, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, I. 1, Leipzig 1884-1886, στ. 1436· *Pauly-Wissowa* R. E., ο.π, στ. 1359· *Δημητρίου Ευθ. Κουτρούμπα*, I και II, ο.π., και τη μνημονευμένη στις εργασίες αυτές βιβλιογραφία.
7. *Θουκ.* 3, 94, 5.
8. Βλ. *Conrad Bursian*, Geographie von Griechenland, τομ. 1, Leipzig, 1862, s. 140.
9. *Benedictus Niese*, Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeroneia, τομ. II, Gotha 1899, s. 213.
10. *Στάβ.* 10, 3 (C. 450). Κατ' άλλους ανατολικό όριο της Αιτωλίας κατά την ελληνιστική εποχή είναι η Γκιώνα, νότιο δε όριο ο Κορινθιακός κόλπος· βλ. *Sebastian Bommelje-Peter k. Doorn*, Aetolia and the Aetolians. Towards the interdisciplinary study of a Greek region, *STUDIA AETOLICA* 1, Utrecht, 1987, σ. 9.
11. *Στράβ.* 10, 2, 5 (C. 451).
12. Βλ. *Alfred Philippson - Ernst Kirsten*, Die griechischen Landschaften, τομ. II, Der Nordwesten der griechischen Halbinsel μέρ. 2, Das westliche Mittelgriechenland und die westgriechischen Inseln, Frankfurt am Main 1958, σ. 361, 576-577, 587-588.
13. *W. M. Leake*, Travels in Northern Greece, London 1835, 2, σ. 623-624· *A. Forbiger*, Handbuch der alten Geographie von Europa, Hamburg 1887, σ. 606· *W. J. Woodhouse*, Aetolia, its geography and antiquities, Oxford 1897, σ. 84-85· *Κ. Δ. Στεργιοπούλου*, Η αρχαία Αιτωλία, Αθήνα 1939, σ. 82-83.
14. Ανάμεσα βέβαια σε πολλές αρχαίες ομώνυμες πόλεις, οι οποίες έφεραν το όνομα Οιχαλία: 'Εστι δε Οιχαλία κώμη της Ερετρικής, λείψανον της αναιρεθείσης πόλεως υπό Ηρακλέους, ομώνυμος τη Τραχινία, και τη περί Τρίκκην και τη Αρκαδική, ήν Ανδανίαν οι ύστερον εκάλεσαν και τη εν Αιτωλία, περί τους Ευρυτανάς. (*Στράβ.* 10, 1, 10, C. 448).
15. Βλ. *Γ. Εμμανουηλίδη*, Μεσοελλαδικά ευρήματα εκ Καρπενησίου, *Α Α Α* 2 (1969), σ. 358-364· Του ιδίου, Νέαι ειδήσεις εκ Καρπενησίου, *Α Α Α* 4 (1971), σ. 196-200· *J. Vroom*, A provisional Gazetteer of Aetolian sites, Aetolia and the Aetolians, "STUDIA AETOLIA 1", ο.π., σ. 87.
16. Τη στρατηγική σημασία της Ευρυτανίας αποδεικνύουν και τα φρούρια και τα οχυρωματικά έργα, τα οποία διατηρούνται στο χώρο της. Βλ. *Δ. Λουκοπούλου*, Σύμμεκτα Αιτωλικά Λαογραφικά, Λαογραφία, τομ. Η' (1921-1925), σ. 17· *Π. Ι. Βασιλείου*, Η Αγία Τριάδα Ευρυτανίας, Αθήνα 1958, σ. 8-9· Του ιδίου, Η αρχαία Ευρυτανία, Αθήνα 1961, σ. 16/10· *Άννης Π. Αβραμέα*, Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204, εν Αθήναις 1974, σ. 103.
17. *Θουκυδ.* 2, 102, 2
18. Βλ. *Alfred Philippson - Ernst Kirsten*,, ο.π., II, 2, σ. 576-577 και 587-588
19. *N. G. L. Hammond*, The Macedonian State. Origins, Institutions and History, Oxford 1989.
20. Ακόμη και το όνομα του Δήμου Αρακυνθίων βρίσκει την ιστορική του εξήγηση σύμφωνα με όσα αναφέραμε παραπάνω.
21. Πβ. *B. G. Niebuhr*, Vortäge uber alte Lander - und Völkerkunde, Berlin 1851, σ. 138 και *Alfred Philippson-Ernst Kirsten*, ο.π., σ. 361.

22. Πβ. Πάντου Α. Πάντου, Ανασκαφή στο Καστράκι Τοπολιάνων, Ε.Ε.Ε.Ε., τομ.1 (1990-91), σ. 569-570. Βλ. επίσης *Alfred Philippson - Ernst Kirsten*, ο. π., τόμ. II, μέρ. 1, Epirus und Ler Pindos, Frankfurt am Main 1956, σ. 187-188.
23. Πολύβ. 18, 5, 7-9.
24. Liv. 32, 34, 4.
25. Βλ. Δημητρίου Ευθ. Κουτρούμπα, II, ό.π., σ. 90-92
26. Ιλιάδος B 683-685· I 447· II 595
27. Θουκυδ. 1, 3, 3
28. Αριστοτ. Μετεωρ. Α 16
29. Πβ. Σκύλακος, Περίπλ. 33 και 35 (= C. Müller, φφΜ, 1, σ. 35)
30. Βλ. π.χ. Όμ. Ιλ. B 527-530 και Ησιόδ. Έργα 526-528
31. Cic. In Pis. 37, 91· πβ Cic De rep 2, 4 (8-9) και Tusc. 1, 3· Στράβ. 1, 2, 20 (C. 28) και Δημητρίου Ευθ. Κουτρούμπα, II, ό.π., σ. 90-91.
32. Liv. 38, 3, 4
33. Plin Nat. Hist. 4, 2, 1 (6)
34. Στράβ. 10, 3, 6 (C. 465)· πβ Θουκ. 3, 94, 4-5 και 3, 111, 4.
35. Βλ. *Alfred Philippson - Ernst Kirsten*, ό.π. II, 2 σ. 630 και χάρτη· Γιώργου Κ. Καραγιώργου, Αγραίοι και Θουκυδίδης, Ε.Ε.Ε.Ε., τόμ. 1 (1990-91), σ. 106.
36. *Nicholas G. L. Hammond*, Atlas of the Greek and Roman World in Antiquity, Park Ridge, New Jersey 1981, σ. 12.
37. Βλ. *Alfred Philippson - Ernst Kirsten*, ο.π. II, 1, σ. 184 και William Martin Leake, Travels in Northern Greece, τομ. IV, London 1835, σ. 266-267
38. *Alfred Philippson - Ernst Kirsten*, ό.π., II, 2 σ. 579-580
39. *Gonrad Bursian*, *Geographie von Griechenland*, τόμ. 1, Leipzig 1862, σ. 140-141.
40. *Nicholas G. L. Hammond*, ό.π., σ. 12.
41. Βλ. *N. G. L. Hammond*, Epirus, Oxford 1967, σ. 376.
42. *Nicolas G. L. Hammond*, Atlas of the Greek and Roman World in Antiquity ό.π. σ. 12.